

KEMÉNYFI RÓBERT

Az „etnikai táj” kultúrnemzeti mítosza

Közép-Európában az etnikai jelenségek térbeliségét vizsgáló kutatások terminológiai rendszerében, még a múlt század első felében gyökerező legitimitással, a mai napig szerepel az „etnikai táj” fogalma. A huszadik század első felében a kifejezés (többé-kevésbé) „*egy-egy nemzetiség tipikusan a saját etnikai jellegzetességeiben felismerhető tájformáló erő által alakított térfel-szín*” jelentéstartammal honosodott meg. Jóllehet az etnikai sajátosságok területét elemző vizsgálatok is azokat a terminusokat alkalmazzák, amelyek mind a társadalomtudományok (pl. közigazgatás, politológia, történelem, néprajz, társadalomföldrajz), mind a természettudományok (természeti földrajz, biológia) területén a térbeliség mibenlétének elemzésében honosak, úgy vélem, hogy a fenti értelmében az „etnikai táj” „szakkifejezés” *félrevezető*. Noha a térfogalmak tudományonként ugyanazok, mégsem lehet azonos módon meghatározni egy-egy terminust, hiszen tudományonként (sőt, a tudományon belül áganként) más és más az adott térelem (jelen esetben táj) jelentéstartalma, ráadásul eltérő maga a *térsemlélet* is.¹ Nem biztos tehát, hogy az etnikai vizsgálatokban a táj fogalmának a meghatározásánál ugyanazon az úton járhatunk, mint például a természetföldrajzban, történelemben vagy akár a vallási néprajzban, mert ha mégis azonos módon, a tájtényezők (éghajlat, csapadék, talaj) felől közelítünk a fogalomhoz (azaz etnikum mint tájtényező: „etnikai táj”), ezzel olyan jellegzetességét emeljük ki az adott tájnak, amely semmiképp sem fogható fel *elsődleges* térfel-szín formáló hatóerőként. Ha – elsősorban a huszadik század első felében keletkezett – szakirodalom az etnikai/nemzetiségi sajátosságok alapján mégis beszél „etni-

1 A társadalomkutatásokban előforduló legkülönbözőbb térfelfogások típusainak bemutatását ld. Nemes Nagy József: *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 1998.

kai tájról”, akkor vagy tudatos (ideológiai célokhoz igazodó) következetességgel, vagy – bár kutatói semlegességgel – a fent említett meghatározás alapján az etnikai karaktert elsődleges tájformáló helyre emelve, az elemzett nemzetiség *adott tájhoz kötődő legitimitását, táji-történeti kontinuitását bizonyítja.*

Az út, amely a fenti etnikai táj fogalmához vezet(hetne)

Maga a „táj” megnevezés a XV–XVI. századi holland festőktől származik, és angolszász közvetítéssel terjedt el a földrajztudományban „a tájalkotó tényezők (pl. éghajlat, talaj, domborzat) összetett együtteseként létrejött egyedi specifikus területegység” meghatározással. Mivel a tudomány fejlődésével párhuzamosan a fogalomnak egyre több igényt kellett kielégíteni, a táj jelentéstartama a tudományos viták középpontjában helyezkedett és helyezkedik ma is el. A természetföldrajzban a táj a leggyakrabban használt fogalom, a kutatás területi egysége.² Ám a társadalom természetátalakítása miatt ma már csak elvétve akad az ember hatásától teljesen mentes természeti táj. Éppen ezért a természeti táj tartalmi „kiegészítésére” a természet és a társadalom kölcsönhatásának eredményeit tükröző kifejezéseként honosította meg az angolszász irodalom a *kultúrtáj* fogalmát is. A kultúrtáj az a környezet, amelyet az ember *saját maga* teremtett, ahol a különböző kulturális elemek komplex, térbeli rendszert képeznek.³ Annak ellenére, hogy a kultúrtáj földrajzi értelemben az emberi jelenlét *külső, környezeti (térbeli) kapcsolataira*, a társadalmi tevékenységnek és magának a népességnek a történelem során kialakult térbeli (kvantitatív) rendjére utal, a terminus *nyitott* a (kvalitatív) társadalomtudományok, így a néprajz felé is, mivel az előbb bemutatott eredeti jelentése bővült. A kulturális megnyilvánulások állandóan változnak, ezért a kultúrtáj fogalmát is *dinamikus* (és nem statikus) kell, hogy értelmezzük.⁴

Ha ezzel a szemléleti váltással közelítünk a kultúrtáj fogalmához, akkor azt tapasztaljuk, hogy a társadalmi jelenségek számtalan térbeli variációjának kutatásához képes képlékeny kereteket biztosítani. Ennek a szemléletnek megfelelően a kultúrtáj értelme tehát megteremtheti a földrajz felől az átjá-

2 Mezősi Gábor: A táj fogalma. In: Borsy Zoltán (szerk.): *Általános természetföldrajz*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993. 807–821.

3 Wirth, Eugen: *Theoretische Geographie*. Verlag Teubner, Stuttgart, 1979. 94–97.; Gunzelmann, Thomas: *Die Erhaltung der historischen Kulturlandschaft*. Heft 4. Bamberger wirtschaftsgeographische Arbeiten. (Univ. Diss.) Bamberg, 1987. 32–33.

4 Enyedi György: *Földrajz és társadalom*. Tanulmányok. Budapest, 1983. 8.; Berényi István: *A szociálgeográfia értelmezése*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 1997. 110.

rást a néprajz térbeli kérdéseinek vizsgálata felé, hiszen a fogalom értelmi körének tágulása lehetővé teszi, hogy a terminussal ne csak a természeti és társadalmi jelenségek kölcsönhatása eredményeként megformálódott tájra, hanem kimondottan a szociális környezet állandóan *változó* kulturális jelenségeinek térbeli kapcsolataira utaljunk. Úgy vélem, hogy ez a szemlélet lehetőséget ad a hagyományos kultúrtáj egységek (pl. mediterrán vagy alföldi) bővítésére. Ha tehát az ember által alakított tájra alkalmazott kultúrtáj kifejezést gyűjtőfogalomnak tekintjük, akkor az adott társadalmi jelenségre irányuló kutatási célnak megfelelően a kultúrtáj jellegét tovább árnyalhatjuk, pontosíthatjuk. Ennek megfelelően a vallási néprajzban és a vallásföldrajzban is megjelent a kultúrtáj altípusaként felfogható *szakrális* vagy *szent táj* fogalma. A kifejezés Georg Schreiber több átfogó tanulmányának köszönhetően fokozatosan beépült a nemzetközi és a magyar vallási néprajzba és vallásföldrajzba.⁵ A néprajzi táj kutatás története is azt mutatja, hogy a vizsgálati szemléletnek, a hangsúlyos néprajzi jellegzetességeknek megfelelően a táj fogalmára különböző definíciókat és típusokat ismerünk.⁶ Az eltérő társadalmi jelenségek alapján meghatározott tájtípus-rendszerbe „első ránézésre”, a fenti („etnikai jellegzetességek mint tájformáló erő”) tartalommal logikusan, minden fenntartás nélkül beleilleszkedne tehát az „etnikai táj” fogalma is, és a terminus használatának indokoltsága szintén levezethető lenne.

Létezik-e tehát az „etnikai (etnikus) táj” fogalma?

A húszadik század első felében, az emberföldrajz szellemi körében a fent leírt kultúrtáj fogalma tovább finomodott, és tájtényezőként megjelent a gazdasági, a történelmi, a vallási, sőt a *nemzetiségi* jelleg is. Jóllehet a földrajzi/ökológiai szakirodalom állandó jelleggel hangsúlyozza, hogy egy-egy tájtényezőt nem szabad a táj komplexitásából kiemelni és az alapján a tájat karakterizálni/

5 Magyarországi szakrális táj kutatás fogalmi tisztázását, eredményeit ld. Bartha Elek: *Vallás-ökológia*. Ethnica Kiadás, Debrecen, 1992.; uő.: A szakrális táj fogalma a néprajztudományban és a folklorisztikában. In: Keményfi Róbert – Ilyés Zoltán (szerk.): *Tiszteletadás Szabó Józsefnek. Tanulmányok a földrajztudomány témaköreiből*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszék, 2000. 109–115. – Továbbá a vallásföldrajzra: Hunyadi László: *Vallásföldrajz*. In: Tóth József – Vuics Tibor (szerk.): *Általános társadalomföldrajz. I.* Dialog Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998. 325–347.

6 A táj kutatás történetét ld. Kósa László: *A paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1990. 13–48.

megnevezni, újra felbukkantak a nehezen definiálható, de mégis az olvasóban egyértelmű képzetet keltő „barokk táj”, „népművészeti táj” stb. kifejezések.⁷ A folyamat ismét előtérbe helyezte a táj fogalmának *nyitottságát*, és visszahelyezte oda, ahonnan elindult: a köznapi gondolkodásba. A kultúrtáj hordozhat a nemzethez tartozást kifejező objektumokat is: a nemzeti emlékhelyek, emlékművek, a nemzet nagyjainak szobrai, szülőhelyei, iskolái, sírjai, országzászlók, egykori államhatárcövek, állami intézmények jellegzetes épületei kitüntetett pontjai a nemzeti emlékezetnek, és szerepet játszanak az etnikai identitás folyamatában.⁸ Az ilyen nemzeti/etnikai jellegzetességek – a hasonló társadalmi jelenségek helytelen, de mégis meglévő tájnevező képességéhez (szakrális táj) – elméletileg utat nyithat az „önálló tájalkotó tényező” jogcímén az „etnikai táj” legitim alkalmazásához, mégis úgy vélem, ezt *mégsem* tehetjük meg. Az elutasítás oka két fő összetevőben határozható meg:

1. „Etnikai táj” az abszolút térben

Bár a fent már említett szakrális táj meghatározása is figyelmen kívül hagyja a táj komplexitását, hiszen a vallás a tájtényezők csupán egyik (humán) szála, és igazából a tájtényezők önmagukban nem alkothatnak önálló tájat, a fogalom (szakrális táj) mégis biztos helyet kapott a vallásnéprajzban. Arra, hogy a vallásosság mindazonáltal mégis elfogadtatta magát önállóan is tájalakító tényezőként, a magyarázó kulcs a vallási objektumok *tájtelítő ereje*. A táj befogadóképességére utaló, nehezen meghatározható fogalom egyrészt a táj fizikai beépítettségét, másrészt az építészeti minőségét illeti.⁹ Nem könnyű törvényszerűen meghatározni a táj befogadóképességét, ám a vallásosság számtalan *elsődleges* építészeti megnyilvánulása és az ahhoz kapcsolódó *elsődleges* napi, heti és éves rítusok biztosítják az „elégséges” szintet, amelyek alapján a fenti értelmű szakrális tájról mégis beszélhetünk, és az beépült a tudományos terminológiák közé. Az „etnikai táj” fogalmához azonban a „tipikus” *elsődleges* nemzeti/etnikai építészeti objektumok (és a hozzájuk kötődő alkalmoszerű

7 Hofer Tamás: A regionális tagoltság megközelítési lehetőségeiről. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 7. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1980. 112.; Mezösi Gábor *i.m.* 810.

8 Bartha Elek: A szakrális tér néprajza. In: Lórinicz Zoltán (szerk.): *A szakrális építészettől ma házánkban*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely, 1995. 11–24.

9 Kubinszky Mihály: A táj építészeti telítettsége. In: Füleky György (szerk.): *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI, Gödöllő, 1997. 22.

rítusok) önmagukban nem elegendők ahhoz, hogy önálló *statikus* tájat alkossanak. Éppen ezért az „etnikai táj” fogalmának mesterséges fenntartására (a megfelelő tájtelítettség eléréséhez) az irodalom gyakran olyan tényezőket is beemel a terminus meghatározásába, amelyek nem etnikum/nemzetiség specifikusak (függőek), hanem „csak annak látszanak”, és ezeket az összetevőket csak másodlagos etnikai jellegként írhatjuk (esetleg) le. Általában az életmódbeli sajátosságok tűnnek fel etnikus jegyekként.

Az életmód térbeli megnyilvánulásai közül a legtöbbször a gazdálkodás és az építkezés formáit hangsúlyozzák előszeretettel tipikus nemzetiségi módzatokként, holott ezeknél is elsősorban a *természeti környezethez való alkalmazkodás* mutatkozik meg. Szabó László nagylélegzetű elemzésben mutatja ki, hogy a folyókat érintő XIX. századi nagy volumenű természetalakító munkák mennyire egyveretűvé formálták az alföldi nemzetiségek gazdálkodását, életmódját, építkezését, ezáltal eltüntetve a betelepüléssel az anyaországból esetleg behozott „etnikailag sajátos” gazdálkodási, építkezési formákat. „Így a helyi kultúra, az itt élő, olykor lényegesen kisebb számú népesség döntő jelentőségű volt. Hasonította a beszivárgó, spontán betelepülő népességet. S eként alakulhatott ki az alföldi nagytáj egysége...”¹⁰ Ennek az alapelvnek megfelelően Szabó László több pontban összefoglalja azokat a kérdéseket, amelyeket a természeti táj és a nemzetiségi kultúra közötti kapcsolat felvet, és árnyaltan elemzi, hogy a táj formálódását nem lehet egyik vagy másik nemzetiség szemszögéből láttatni, ugyanis nem etnikai határok mentén, hanem a megélhetés szükségleteinek megfelelően alakul a táj arculata. Ha fel is fedezünk a táj képén „etnikus jelleget”, akkor az csak a döntő szerepű „életmód” *másodlagos* „hozádéka”, és mindig meg kell keresnünk a konkrét okát annak, hogy az a bizonyos jellemvonás felfedezhető. Ez lehet a betelepüléssel hozott eltérő vallás, földhasznosítás, de legtöbbször a mesterségesen kapott jogi kiváltságok maradványa.¹¹

A nagyobb, regionális szinthez hasonlóan a települési mikrokörnyezetben sem lehet tipikus etnikus tájjelelmeket találni. Például a Fekete-Körös völgyének vegyes etnikumú falvaiban az egyszerű közbeszéd pontosan meg tudja jelölni a román házakat, amelyek egyértelmű, az életmóddal össze nem függő etnikai jelet hordoznak. Nevezetesen kékre vannak festve, tehát mégis van „etnikai táj”. Ám ha a kutató figyelmesen tekint a falvak mai etnikai arculatá-

10 Szabó László: *Társadalom, etnikum, identitás*. Folklor és etnográfia 91. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1996. 147.

11 Szabó László *i.m.* 93–104.

ra, akkor megállapíthatja, hogy ennek a színbeli elkülönülésnek az alapja az etnikai hovatarozástól független egykori társadalmi berendezkedés. A kék házakat ugyanis a valamikori *jobbágyok*, majd *zsellérek* lakták (ún. „jobbágy- vagy zselléreké”). A jobbágyoknak meg kellett különböztetniük a házaikat a nemesi jogállásúakétól. Csak azért mosódott össze a kék szín a románsággal, mert például a Fekete-Körös völgyében a többszöröse volt a román zsellérek száma a magyarokénál, de *voltak magyar zsellérek által lakott kék házak is!* Hasonlóan a Székelyföldre, ahol az első jobbágyok szintén románok voltak (akik *jogállásuk* miatt jelölték kékkel a házuikat), ám később a szabadsággogaikat eladó székelyek is használták a kék színt.

Várasfenesen az is megfigyelhető, hogy a legrosszabb, magas talajvízű belső szigeten van a legtöbb kék ház, amelyekben főként zsellérek laktak: románok, magyarok vegyesen. Ma is ez az egyik kevert etnikumú része a falunak.¹²

Nagyon érdekes lehetne annak a kérdésnek a felvetése, hogy esetleg a kék szín a színszimbolika alapján az ortodox vallásra mutat-e (ezért lennének kékek a román házak)? „A kék önmagába húzódo magatartása, csöndes alázata, mély hite gyakran jut kifejezésre az angyali üdvözletet ábrázoló képeken.”¹³ Erdélyi Zsuzsanna fel is teszi a kérdést: „... vajon nem az egyháztól juttott-e népünkhöz ez a kék-fehér színhasználat...?” Majd egyszerű, a problémát megoldó záró válasz helyett olyan erdélyi példákat említ, amelyek a kék szín vallási tartalmára utalhatnak.¹⁴ Az emberiség alapszíneiehez számtalan kulturális jelentésbeli réteg tapad. Az ortodox vallás gazdag színszimbolikája természetesen szintén óriási szerepet játszik az adott kultúrkörön belül. Nem véletlen talán, hogy például az orosz gondolkodók előszeretettel foglalkoznak a színek szimbolikájával: érdekes mitologikus elmélkedéseket olvashatunk egyes színek jelentéseiről.¹⁵

Ám a kék szín vallási/felekezeti tartalma a házszínezésben mégsem igazolható. A Kárpát-medence keleti területein mind az evangélikus, mind a római katolikus szlovákok, mind a székelyek körében elterjedt a kék házfestés (tulajdonképpen) jogszokása. Nincs tehát szimbolikus jelentése a kék szín használatának. Azért ezt a színt használták, mert olcsó és mert a fehérrel ellen-

12 Szabó László *i.m.* 105–106. – Hasonló a helyzet a Fekete-Körös völgyének más falvaiban is. Köröstárkányban több, mindig is magyarok lakta „kék ház” a mai napig áll.

13 Itten, Johannes: *A színek művészete*. Göncöl Kiadó, Budapest, 2000. 88.

14 Erdélyi Zsuzsanna: Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához. In: *Ethnographia* LXXII. 1961. 587.

15 Florenszkij, Pavel: *Nyebesznije znamenija (razmislennijje o szimvolike cvetov)*. Makovec, 1922. 14–16. Idézi: Loszev, Alekszej: *A mítosz dialektikája*. Európa, Budapest, 2000. 68.

tétben védi is a falat a gyors koszolódástól. A kék szín alapanyaga könnyen hozzáférhető. A kékkő (rézgálic) oldatát egyszerűen mészbe keverték. A színezőanyag mennyiségétől függően az oldat vagy sötétebbé, vagy világosabbá vált.¹⁶

A magyar közbeszédben, főként mezo- és makroszinten, a táj építészete, gazdálkodása, területhasznosítási jellege alapján mégis jelen van az etnikumra utaló jelző (pl. sváb-táj, székely-táj). Az is igaz, hogy az elfogadott tájnevek között is vannak olyanok, amelyek az adott terület etnikai, nyelvi karakterére utalnak (pl. Vendvidék, Nagykunság, Palócföld). Ám ha elő is fordulnak ezek a kifejezések, inkább a svábsághoz, székelységhez köthető romantikus érzést keltenek, az adott etnikum „összkultúrájának”, „hangulatának” felidézésre alkalmasak, mintsem tudományos *etnikai* térkategóriákat jelentenek. Éppen ezért nem szabad az etnikumot/nemzetiséget elsődlegesen összekötni a táj fogalmával. Nem igazán szerencsés, sőt tévedés „multietnikus gyimesi kultúrtájról” beszélni,¹⁷ vagy az abszolút térben leképezett etnikai határokat a fent leírtak alapján az értelmetlen etnikai *táj*határokkal összekeverni, a teret és a tájat helytelenül szinonimaként alkalmazni.¹⁸

2. Az „etnikai táj” értelmezésének ideológiai gyökerei

Bár az etnikai kérdés térbeli vonzatai iránti érdeklődés Közép-Európában egyidős a modern nemzetek kialakulásával, az etnikai térképezés, statisztika, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerepéhez a XX. század elején, a politikai döntések alátámasztásánál jutott, és az országhatárok módosításánál töltötte be (bár magyar részről nem sok eredménnyel) döntő feladatát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai térvetületek kutatása a kartográfia és a földrajz tudományain belül – nem utolsósorban a kultúrnemzeti törekvések kiszolgálójaként – a nemzetiségi statisztikai felmérések eredményeire támaszkodva önálló területté a XIX. század végén, a XX. század elején vált. A századfordulón ugyanis néprajzink is nevezett térképek alapjául szolgáló bármilyen fellelhető adatbázist a nyelvi, etnikai megoszlások feltárására és tér-

16 Köszönöm Regéczi Ildikó és Szabó Árpád Tőhötöm értékes segítségét, amit a kék színről szóló rész megírásához nyújtottak.

17 Ilyés Zoltán: A multietnikus gyimesi kultúrtáj. In: Eperjessy Ernő–Grín Igor–Kruppa András (szerk.): *Az együttélés éveze a Kárpát–medencében*. Magyar Néprajzi Társaság, Debrecen–Békéscsaba, 1998. 294–299.

18 Keményfi Róbert: A XVIII. századi etnikai tájhatárok ábrázolásának kérdéséhez. In: Fütleky György (szerk.): *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Gödöllői Ágrártudományi Egyetem MSZKI, Gödöllő, 1997. 165–170.

képi megjelenítésére kezdtek használni (vagy éppen ezért titkosítani). A magyar kutatók is igyekeztek olyan nemzetiségi bizonyító anyagokat és térképeket összeállítani, melyek a pontos etnikai határokat és *azok több száz év óta való változatlanóságát*, azaz stabilitását bizonyítják. Különösen nagy hangsúllyal történt ez az etnikailag bizonytalan hovatartozású egyes nemzetiségű területek esetében. „Nehézzé teszi a pontos elhatárolást... az a körülmény, hogy a nyelvhatáron legtöbbször egyes lakosságú községeket találunk... Általában úgy jártam el, hogy az illető községet a lakosság többsége szerint csatoltam a nyelvterületek egyikéhez vagy másikához. De előfordul az az eset is, hogy a községekben egy nemzetiség sincs abszolút többségben. Ilyen esetben több körülményt vettem figyelembe. Elsősorban a viszonylagos többséget, másodsorban a különböző nemzetiségeknek az illető helyen levő *kulturális súlyát*.”¹⁹ (Kiemelés tőlem – K. R.)

Ugyanebben az érdekkörben kezdődött az „etnikai táj” fogalmának bevezetése, tartalmának (nemzeti jellegzetességek, mint tájformáló tényezők) egyre hangsúlyosabb tudatosítása. A földrajzi szakirodalom a trianoni döntés után olyan erőt látott e terminusban, amellyel az elcsatolt országrészek magyarságának megkérdőjelezhetetlenül az adott földhöz, tájhoz kötöttségét tudta kifejezésre juttatni. A földrajzi, néprajzi műveltségű kutatók (elsősorban Teleki Pál, Rónai András, Milleker Rezső, Mendöl Tibor, Hézser Aurél, Princz Gyula, Fodor Ferenc, Bátky Zsigmond) úgy vélték, hogy a huszadik század első felére a Monarchiában élő nemzeti kisebbségek területi törekvéseinek ellensúlyozására a fentebb említett statisztikai források mellett minden elérhető eszközt mozgósítani kell, amelyek az etnikai terek, határok több száz évre visszanyúló stabilitását, kontinuitását a történelem, a gazdaság, sőt egyáltalán az „életképesség” alapján igazolják. A cél egyértelmű volt: „éles külső etnikai választóvonalak stratégiai védővonalként való megvonása.”²⁰

A húszas években Teleki Pál meg is fogalmazza félelmét. Az aggodalma megszüntetésére vagy legalábbis csökkentésére 1926-ban létrehozta az Államtudományi Intézetet. Földrajztudósi, de elsősorban politikusi szorongása abból adódott, hogy felismerte: az első világháborút követő döntésekben semmilyen szerepet nem játszottak az etnikai térképek, statisztikák. Telekit az attól való félelem mozgatta, hogy az „egyszer majd elkövetkező revíziós tárgyalásokon” sem fogják figyelembe venni az etnikai térszerkezeteket. Ezért

19 M. Kiss Lajos: A magyar nyelvhatár. In: *Földrajzi Közlemények*. XXXIX. 1915. 443.

20 Révay István: A demográfia tükrében. In: Fazekas József (szerk.): *Vagyunk és leszünk*. Kalligram, Pozsony, 1993. 31.

az Államtudományi Intézet vezérgondolatát abban jelölte meg, hogy a „majdani határmódosításokhoz” minél pontosabb, minél többféle szerkesztési módon és minél korábbi időszak adataiból rekonstruált etnikai térképek álljanak a magyar és az európai döntéshozók számára készenlében, és célul tűzte ki, hogy ezek a térképek be is töltsék a politikai feladatukat.²¹ Ebben a gondolkodásban az etnikai határok helyzetének, „etnikai (magyar) tájak” „egyenletes minőségének” egészen a közép-európai népek letelepedéseinek időszakáig való visszavezetése *megadta a „saját etnikai térnek” a történeti folytonosság általi legitimitációt.* És így a XIX. század végén, a XX. század első felében a „saját etnikai tér, táj” fokozatosan *a nemzeti mitológia egyik fontos részévé vált:* a nemzeti lét elidegeníthetetlen része az egykor birtokba vett terület (ld. például Rónai András híres „*Közép-Európa határállandóság térképét*”²²).

Ebbe a gondolkörbe sorolhatók azok a munkák is, amelyek a földrajzi tájegységek és az államhatárok pontos megfeleltetése alapján az egységes „államtáj” fogalmát hirdették (azaz a magyar állam szerves egészként kitöltötte a természetes táj adta kereteket).²³ Ez az eszme Magyarország kapcsán például az első világháború előtti államkereteket meghatározó Kárpát-medencéről mint „nagyhatalmi táj”-ról, sőt „faj-táj”-ról (Teleki Pál) beszél: „A faj (Rasse) földrajzi, tájalkotó tényező. De úgy, mint más – geológiai, klimatológiai, biológiai – tájalkotó tényezők, nem ipso fakto (magától) dominál, hanem csak *ezekkel küzdve juthat uralkodószerephez.*”²⁴ (Kiemelés tőlem – K. R.)

Jóllehet Teleki széles látókörű, érzékeny kutatóként pontosan felismeri, hogy nem lehet az építkezés, a gazdálkodás jellegét elsődleges etnikai jellemzőként felfogni, és önmagában az etnikai hovatartozásnak nincs befolyása például a község építkezési képére, megtelepülésére – „A település módja mindig összefügg a mezőgazdaság és az ipar helyi rendszerével és típusával.” – és felismeri a jogi, gazdasági kiváltságok etnikai megtartó erejét és településformáló képességét – „A keleti és déli Erdély szászságának őseit a XI. században telepítették ide. *Privilegiumaik és önkormányzatuk* (kiemelés tőlem – K.R.) hosszú évszázadokon át védelmezték őket a más nemzetiségekkel való versenyben és a közöttük való elkeveredéstől.”²⁵ –, mégis a nemzetközi szakiro-

21 Rónai András: *Térképezett történelem.* Magvető Kiadó, Budapest, 1989.

22 Rónai András (szerk.): *Közép-Európa Atlasz.* Szent István Társulat, Püski Kiadó (fakszimile kiadás). Budapest, 1993. 400–401.

23 Hajdú Zoltán: Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. In: *Földrajzi Közlemények.* CXX. (XLIV.) 2–3. sz. 1996. 137–150.

24 Teleki Pál: Táj és faj. In: Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek.* Összeáll.: Ablonczy Balázs, Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 14–26.

dalom alapján, a német földrajz (August Meitzen – ld. alább) eredményeit elfogadva – a környezeti, életmódbeli meghatározottságtól független – *elsődleges* etnikai jegyként tipikus germán, szláv megtelepülési formákról beszél – „A kelta tanyaszerűen települ; s germán falvakban ... A szlávok a germán szórványfaluval ... szemben körösfalvakba ... és út menti falvakba ... települt házközösségben éltek...”²⁶ – igazolva a természetföldrajzi vidékek kultúrtájkákká válásának nemzetiség/faj függőségét, (Fodor Ferenc kifejezésével) „tájfajták”,²⁷ és gyakran kimondva: a magyar táji kultúrfönlény létezését: „Ezek után visszatérek saját – geográfiai – kutatásaim mezejére. Ezekből azt a következtetést szűrtem le, hogy minden területen, amelynek sajátos néprajzi települési típusa van, ez a típus együtt jár a településnek sajátos formáival, a falvak alaprajzána, építésének, jellegének sajátosságával; a földművelésnek, a földek felosztásának bizonyos sajátos típusával... Mindezek a jellegzetességek... megadták a lehetőségét annak, hogy igen kifejezett egyéniségű népi tájakat rajzoljak meg.”²⁸ (Éppen az idézett és ehhez hasonló állítása miatt a faj és táj szimbiózisáról értekező írás nagy vitát váltott ki a kor geográfusai körében.²⁹)

A magyarországi etnikai térkutatásokat nagymértékben befolyásoló német földrajzban a hazai, inkább egy-egy kutatóhoz, műhöz kapcsolható politikai indíttatású „elhajlásnál” (példaként még: a trianoni döntés közvetlen sokkjában, elvesztett középhatalmi státuszunk látens folytonosságáért Magyarország „tömegeről”, „tömörségéről”, a „mi” „létterünkről”, „lätterünkről” értekezett a földrajztudomány³⁰) sokkal súlyosabb következményekkel járó ideológiai szál mentén határozták meg az „etnikai táj” fogalmát. A német kultúrgeográfiában, néprajzban a múlt század elején megjelent egy olyan irány, amely a német államterületen kívüli németek kutatását tűzte célul. Ám a huszadik század első felében a német kisebbségi területek vizsgálata fokról-fokra ideológiailag terhel tudományos irányná vált. Bár a kisebbségi kutatások erénye, hogy felismerték a természeti tájat kultúrtájá alakító társadalmi tényezők között a vallás és a nemzetiség szerepét (például emlékművek által),

25 Idézetek: Teleki Pál: A nemzetiségi kérdés – a geográfus szemszögéből. In: Teleki Pál *i.m.* 139.; 140.

26 Teleki Pál: Táj és faj. In: Teleki Pál *i.m.* 23.

27 Fodor Ferenc: Tájéletrajzi tanulmányok a Jászságban. In: *Földrajzi Közlemények*. LXVI. 1938. 153.

28 Teleki Pál: *Európáról és Magyarországról*. Athenacum Kiadás, Budapest, 1934. 42.

29 Fodor Ferenc: Módszertani problémák a modern földrajzban. In: *Földrajzi Közlemények*. LXV. köt. 1937. 155.

30 Strömpl Gábor: A magyarság geográfiai öntudata. In: *Földrajzi Közlemények*. 1922. 27–32.

a nemzetiszocializmus időszakában egyre inkább előtérbe lépett az utóbbinak a *kizárólagos* tájalakító szerepe. Hugo Hassinger 1937-es kultúrtáj meghatározásában egyértelműen dominál a nyelvi, nemzeti (szellemi) sajátosságok kiemelése.³¹

A XIX. század végén német kisebbségi terekre, „nemzeti tájakra” irányuló (kiemelkedő képviselője a már említett August Meitzen) kérdésekre adott válaszok fokozatosan vezettek el a mesterségesen megalkotott úgynevezett *nyelvszietkutatásokhoz* (Sprachinselforschung), *nyelvszietnéprajzhoz* (Sprachinselvölkskunde). E vizsgálatok fő kérdése arra irányult, hogy melyek azok a kulturális jelenségek, történeti és társadalmi folyamatok, amelyek segítik vagy gátolják a kisebbségi helyzetben élő német népcsoportokat az identitásuk megőrzésében. A kérdéssel programot is adtak a nyelvészetek kutatóinak. A legfőbb feladat tehát a „megtartó erő” kimutatása volt. A kutatói törekvés az volt, hogy a tiszta, ősi, német népi kultúrát és életet rekonstruálja, bemutassa; és felvázolja, hogy a német etnikai tömbök az idegen környezetben is zárt, jól körülhatárolható egységben „német tájként” megmaradtak, így kultúrájuk semmiben sem tér el az anyanépetől, hanem annak szerves részét képezi. A nyelvészetnéprajzban, a „völkisch” gondolatkörben megjelent tehát a „német táj” kifejezése is.³² A fogalom alatt azokat a jellegzetességeket (építkezési, gazdálkodási) értették, amelyeket a németek az anyaországból hoztak magukkal, és amelyek segítették a kisebbséget az idegen környezetben az identitásuk megőrzésében, azaz a helyi német (a hivatalos ideológiának megfelelően: „magasabb rendű”) nemzetiségi kultúrából pontosan levezethető az „elvárt települési, táji kép”.

A negatív emlékü nyelvészetkutatások tudománytörténeti helyét kritikai élel több kutató is elemezte.³³ A német földrajz és néprajz a rossz tudománytörténeti emlékek miatt a magyarnál még határozottabban elveti az „etnikai/etnikus tájkép” fogalmát, és az etnicitás mai szakirodalma az egykori etnikai tájban vagy etnotájban egyértelműen a nacionalizmus, nemzeti mozgalmak gazdag talaját látja. Nem véletlen tehát, hogy Közép-Európában az

31 Hassinger, Hugo: Die geographie des Menschen (Anthropogeographie). In: Klute, Fritz (Hrsg.): *Handbuch der Geographischen Wissenschaft*. Allgemeines Geographie, Zweiter Teil: Das Leben auf der Erde. Potsdam, 1937.

32 A „völkisch” szó elemzése: Pritz Pál: *Pax Germanica*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 89. – A kifejezés nem „népit”, hanem „népiséget” jelent, amely túlmutat a szó elsődleges jelentésén. Teljes gondolatkört jelent: a nemzetiszocialista kirekesztő faji eszme világára, a német felsőbbrendűsége utal.

33 Magyarul összegezve l. *Néprajzi Látóhatár*. IX. 1–2. 2000. 1–81. írásait.

„etnikai táj” fogalma a második világháború után a tudományos palettáról teljesen eltűnt, vagy ha mégis akad német geográfus, aki kutatásaiban életmódbeli/táji jellegzetességek kapcsán etnikai térvetületekről beszél, „nem győz” a tanulmánya elején elhatárolódnia a „barna földrajztól”, és meghatározni, hogy mi a más, új szemlélet a munkájában a második világháború előtti időszakhoz képest: az a néhány kulturális –természeti(táj) földrajzzal foglalkozó idős geográfus által képviselt lelketlen felfogás, hogy az adott településen élő (kultur-)népek jellemző vonásai (azaz „eticitása”) a táj és többek között a település szerkezete alapján levezethetők, tudománytörténeti szempontból hátérbe szorult. Ezáltal a földrajz megszabadult a „völkisch” (l. 32. jegyzet – K. R.) hagyományainak egy részétől. Mindenesetre egyértelművé vált, hogy a társadalom produktumai (itt: a települések) nem valamilyen „nép” (Volkstum) kifejezéseként tekinthetők.³⁴

Az abszolút értelmű etnikai táj fogalmának használata tehát nem szerencsés. Ám az utóbbi években – hasonlóan a vallási jelenségek térbeli vizsgálataihoz – felfigyeltek a társadalomtudományok az etnikai megnyilvánulások *mentális*, a relatív térben zajló rétegeire. Megjelent az etnikai tájnak olyan meghatározása, amely – bár a fent leírtak alapján kedvezőtlen módon még mindig hordozza az „elsődleges etnikai tájformáló erőt” – a *tudati* folyamatokra koncentrál: „A tájnak egyrészt ’tipikusnak’ vagy felismerhetőnek (magyarnak, finnnek, lengyelnek), és egyértelműen az általa képviselt térségből valónak kell lennie. Másfelől egyedinek: egyéni aurának kell körbevennie, amely a szóban forgó helyet elkülöníti a formátlan mindennapi tájtól.”³⁵

34 „Die unselige Auffassung einiger älterer Kulturlandschaftsgeographen, daß aus der sog. Landschaft und v.a. den Siedlungsstrukturen Wesensmerkmale des dort lebenden (Kultur-)Volkes (d.i. dessen 'Ethnizität') abzuleiten seien, hat sich disziplingeschichtlich inzwischen selbst marginalisiert. Dadurch hat sich die Geographie von einer Reihe ihrer völkischen Traditionen befreit. Zumindest explizit ist es selbstverschwendlich geworden, gesellschaftliche Produkte (hier: Siedlungen) nicht mehr als Ausdruck dieses oder jenen Volkstums zu sehen.” – Aschauer, Wolfgang – Heller, Wilfried: Nationalität als Faktor der Siedlungsbild? Eine Fallstudie deutscher Minderheitensiedlungen in Ungarn 1945–1988. In: *Geographische Zeitschrift*. 77. Jahrgang. 4 Heft 1989. 228. Az elhatárolódásra ld. még pl. Fischer, Holger: Centrum–periféria kapcsolatok a tudományban. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Földrajz, regionális tudomány. Regionális Tudományi Tanulmányok*. 2. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. Budapest, 1995. 19.; Vogelsang, Roland: Ein Schema zur Untersuchung und Darstellung ethnischer Minoritäten – erläutert am Beispiel Kanadas. In: *Geographische Zeitschrift* 73. Jahrgang. Heft 3. 1985. 145.

35 Häyrynen, Yrjö-Paavo: A határ mint pszichológiai tényező Európában. In: Éger György – Langer, Josef (szerk.): *Határ, régió, etnikumok Közép-Európában*. Osiris – MTA Kisebbség-kutató Intézet, Budapest, 2001. 107.

Az etnikai táj a mentális térben

Amint már említettem, a tudati folyamatok felismerése ismét előtérbe helyezte a táj fogalmának *nyitottságát, szimbolikus tartalmát*.

A lokális etnikai térmodellek megközelítésében az abszolút tér felfogása mellett a hetvenes évek elejétől kibontakozó kognitív térképezés jelenti a másik szemléleti lehetőséget. A kognitív térképezés a tér szubjektív tudati leképeződését, az úgynevezett mentális terek keletkezését tekintette tárgyának a térszerkezeti kutatások abszolutista elképzeléseivel szemben. Az etnicitás, valamint a térnek a mentális tér fogalmával történő dinamikus átértékelése, bár egymáshoz aránylag közeli időpontokban, egymástól mégis függetlenül született meg, és csupán a '90-es évek közepén kapcsolódott össze. Az újszerű perspektíva azonban, amelyet a két megközelítésmód jelentett saját szakterületének gondolkodásában, magában rejtette az etnicitás és a mentális térképek összefüggésének értelmezési lehetőségét.

A mentális térképek kérdése Kevin Lynch: *The image of the city* (1960) című könyvével lépett be a társadalomföldrajz érdeklődési körébe. Lynch figyelme nem a térbeli objektumok fizikai szerkezetére irányult, hanem az ember és a tér kapcsolatában a tér *észlelését*, megélését hangsúlyozta. A tér szubjektív képe: a mentális tér saját térszerkezetet alkot, az objektív struktúrától eltérő határvonalakkal, csomópontokkal és útvonalakkal, más-más hangsúlyokkal és jelentésekkel, amelyek csak különböző tudati tényezőkön keresztül áll kapcsolatban a tér fizikai jellemzőivel. Lynch megközelítésének jelentősége abban állt, hogy a mentális tér fogalmával a teret a „merev” abszolút térrel szemben *relatív* fogalommá tette, és a teret az emberi tudat (és a szubjektum) hatókörébe utalta. A térfogalom relativizálásával a „tér” helyett egymástól elkülönülő és speciális szempontok alapján szerveződő „terek” léptek a kutatások középpontjába. A mentális tér fogalma tehát a tér dinamikus értelmezésének, a különböző térfogalmak és észlelési módok elemzésének lehetőségét teremtette meg.

Az etnikai térszerkezeti kutatások nyilvánvalóan csupán a tér társadalmi-kulturális faktorát kiemelő kutatások, azaz a teret az emberi kultúrán keresztül értelmező megközelítések összefüggésében jelenhettek meg. Nem érintkezhetett ezzel szemben azon vizsgálatokkal, amelyek vagy a tér esszenciális tartalmát, vagy pedig az észlelés társadalmi értelemben differenciálatlan összetevőit hangsúlyozzák. Érintkezési felület csak a tér és a *kultúra mint térszervező erő* kapcsolatának szempontjából jöhetett létre. Az etnikai térszerkeze-

ti kutatások ennek két oldala mentén – az etnikai tagolódás térhatását, illetve az identitást hangsúlyozva – jelentkeztek. A mentális térképezés alkalmazása az etnikai térszerkezeti kutatásokban a '90-es évek első felétől kezdődően a vallási, politikai, illetve a lokális társadalmi kutatásokkal párhuzamosan, és e vizsgálatokkal szoros összefüggésben jelent meg.

Az „etnikai/nemzeti” objektumok – hasonlóan a szakrális építményekhez – kitüntetett pontjai a közösségi térnek, egy-egy nemzeti emlékhely az egész nyelvtérre kiterjedő kisugárzási körzettel is rendelkezhet (pl. csatahelyek), illetve felismerhetjük bizonyos (többnyire éves) ritmusban a helyhez rögzült viselkedési formákat is.

A tér szakralizációja azt a folyamatot jelöli, amely során a *vallásos ember környezete szakrális tartalmat kap, minőségileg mássá lényegül át, kiemelkedve profán környezetéből*.³⁶ A térszerkezeti kutatások számára ezzel a vallás térszervező és térszimbolizáló szerepére, a tér belső (szakrális) tartalmaira, jelentéstöbbletére irányította a figyelmet. Így „mentális térképeket” lehet felvázolni, amelyek a vallási identitás fontos ikonjai, térbeli mozzanatai (ún. „jelképes geográfák”³⁷). Ebből következően a kettős (abszolút és relatív) természetű *szakrális táj* fogalmában alapvető elem a „belső feltöltés” folyamata. E lényegi tudati folyamat ellenére a szakrális táj abszolút tartalmát is elfogadta a néprajztudomány a vallásosság objektumainak tájtjelítő képessége miatt.

Az abszolút értelmű „etnikai táj” fogalmának tudománytörténeti terheltségénél hasonló környezetben meg kell azonban említeni a *szakrális táj* elképzelését is. Jóllehet a kifejezés megalkotóját, Georg Schreibert a nemzeti szocialista rezsim a müncheni néprajzi intézet éléről nyílt, rendszerellenes megnyilatkozásai miatt 1935-ben eltávolította, a prelátus írásai mégis táptalajt szolgáltak a náci ideológia számára. A szakrális táj eredeti megfogalmazásába Schreiber ugyanis fokozatosan beleszötte a „gigantikus nagycsalád”, azaz a *germánység életerejét* is, és úgy vélekedett, hogy a „nép” (itt: Volkstum) és a „szentség” között szoros összefüggés van. A vallásosság és a nép viszonyát leginkább a szakrális tájban ismerhetjük fel, azaz a mély vallásossága segítette (és védte az idegen népekkel szemben) a németséget abban, hogy életerejét, magas kulturális állapotát megőrizhesse és a tájban e kultúra lenyomatát hagyja.³⁸

36 Bartha Elek: A szakrális tér néprajza. In: Lőrincz Zoltán (szerk.): *A szakrális építészlet ma hazánkban*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely, 1995. 11–24.

37 Mihăilescu, Vintila: Identitás és hit. In: *Vintila Mihăilescu írásai*. Antropológiai Műhely 3. Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport, Csíkszereda, 1993. 35.

Az etnikai szempontú mentális térképezés feltűnő jellegzetessége azonban, hogy a vallásossággal ellentétben aránylag *kevés konkrét kutatás* kötődik hozzá. Összekapcsolódásukat (etnicitás – mentális tér) *sokáig akadályozta az etnikai térszerkezeti vizsgálatok makroszintű megközelítése*. Az etnikai térszerkezet kérdése hosszú ideig kizárólag a nyelvhatár-kutatások összefüggésében jelentkezett. A mentális tér, a térbeli környezet szubjektív leképeződése azonban a tér *egyedisége* miatt elsősorban mikro- és mezoszinten, általában egy helyi társadalom mentális terének szintjén elemezhető.

Egy korábbi tanulmányban, illetve az etnicitás fogalmának bemutatásánál már utaltam arra, hogy az etnicitás és a tér kapcsolata csak mentális síkon értelmezhető.³⁹ A mentális térképezés módszere elsősorban egy adott fizikai tér észlelésének etnikai összefüggéseiben alkalmazható, ami csakis az azonos fizikai térrel rendelkező csoportok mentális terének kutatását jelentheti. Ezzel szemben a települési szintnél nagyobb területi egységek már eltérő térbeli pozícióval rendelkeznek, így az észlelés és annak etnikai tartalmának kérdése is háttérbe szorul. A mentális térképezés tehát elsősorban az etnikailag vegyes társadalmak közvetlen, lokális kapcsolatainak vizsgálatába illeszkedik. *Az etnikai kutatások mikroszintre való szűkítése eredményezte azt, hogy az etnikai térszerkezeti vizsgálatok homlokterébe kerülhettek a közvetlen kapcsolatokban jelentkező kérdések, köztük a mentális térképek etnikai összefüggéseinek problematikája*. Éppen ezért napjainkban a nagyobb térbeli összefüggések keresése mellett megjelent a társadalomföldrajzban egy új, minőségi fordulatot jelentő fogalom és kutatási irány: az *egyedi*, a „sajátos” mikrotérségek, a *helyek* vizsgálata.⁴⁰ A figyelem így a hely mint jellegzetesen elkülönülő alapvető térelem helyi hagyományok által befolyásolt történeti fejlődésére, egyediségének kialakulására irányul. Ebben a kvalitatív, a *tudatra* koncentráló szemléletben már *elsődlegesen* helye lehet (sőt van) a fentebb említett „etnikai/nemzeti” építményeknek, tárgyakkak, amelyek az abszolút térben csak *másodlagos* tájformáló tényezők lehetnek. A hely értelmezésében már szerepe van az *etnológiának*, és helye van a szintén földrajzi gyökerű kulturális ökológiában meghonosodott etnikai pszichomilió fogalmának (amit egy bizonyos individuuum érzékel). A tudati

38 Bausinger, Hermann: Volksideologie und Volksforschung. Zur nationalsozialistischen Volkskunde. In: *Zeitschrift für Volkskunde*. 61. Jahrgang. 1965. 177–204.

39 Keményfi Róbert: Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje. In: *Tabula*. 1999. 2. 2. 16–17.

40 Nemes Nagy József *i.m.* 86–89. „A helyet nem szabad összetéveszteni a térrel. A tér és a hely között az a különbség, hogy a térnek száma, a helynek arca van.” (Hamvas Béla nyomán idézi: Nemes Nagy József *i.m.* 88).

szférában, az individuális térérzékelésében, szimbolikus térfoglalási eljárások elemzésében tehát lehet (pl. egymást átfedő) *etnikai terekről, sőt a tér (tudati!) „termelődése”* kapcsán a lokális „belső” környezetben (de csak itt!) *etnotájrról* értekezni.⁴¹

41 Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. In: *Regio*. 2001. 12. 3. 9.